

Pomogáts Béla

Regionális irodalom és nemzeti irodalom

Az európai kultúra és maga a hagyományos európai társadalom, akkor, amidőn a középkor, majd a reneszánsz világában az európaiság fogalma egyáltalán megjelent, nem nemzeti államok szerint szerveződött, nem is léteztek akkor nemzeti államok, hanem régiók, regionális struktúrák szerint. A régiók később, már a nemzeti államok és a keretükben végbemenő polgárosulás idején közös állami keretbe kerültek, ez az állami keret mindazonáltal időnként megváltozott, például a német és az olasz állam története során. A regionális szerveződések és ennek következtében a regionális identitások, a regionális kultúrák mindennek ellenére fennmaradtak, vagy, ha elmosódtak volna, időnként újrászerveződtek, új életet kaptak. Valójában a polgári társadalmak és a nemzeti államok kialakulása során, tehát a 19. és a 20. században is érzékelhetők voltak azok a törekvések, amelyek a korábbi regionális hagyományok felújítását tűzték célul maguk elé. Mintha az államépítő és ennek megfelelően a nemzeti egység megteremtésére irányuló politika erősen központosító törekvéseivel szemben időről időre új öntudatra ébredtek volna a tradicionális történelmi és kulturális képződmények, a nemzeti kereten belül külön színeket képviselő népcsoportok, a nemzeti kultúrán belül külön karaktert mutató kulturális regionalizmusok.

Magyarországon kevésbé alakultak ki a regionális decentralizációk azok az intézményei és hagyományai, amelyek a kontinens nyugati és déli részén oly elevenek és hatékonyak voltak. Kulturális régiók azonban a történelmi Magyarország művelődési életén belül is létrejöttek, noha nálunk, ellentétben mondjuk a német irodalommal, nem voltak igazán meghatározók az országrészek szerinti kulturális elkülönülések, de még így is volt bizonyos szerepe a dunántúli, az alföldi, a felvidéki és az erdélyi szellemiségnek. Az irodalomban, a művészetben és abban a „közkultúrában”, amely a mindennapi életben, a műveltebb társadalmi rétegek és csoportok gondolkodásmódjában, észjárásában, ízlésében, általánosabban szólva, mentalitásában jelenik meg, jól megfigyelhetők ezek a regionális szokások és kulturális változatok.

A 19. és 20. század fordulóján máskülönben is megélnék a kulturális decentralizációs törekvések, a Budapest-központú kulturális intézményrendszerrel szemben kezdtek magukhoz térni a magyar művelődés hagyományos vidéki központjai, így Kolozsvár, Marosvásárhely, Pozsony, Komárom, Kassa, Debrecen, Kecskemét, Pécs, Győr, Sopron, sőt új kulturális központok is létrejöttek, például az igen gyorsan polgárosodó Nagyváradon, amely a modern magyar irodalmi kultúra első tűzhelye lett, vagy éppen Temesváron, ahol négy kultúra, a magyar, a német, a román és a szerb találkozott. A kulturális decentralizációt ebben az időben szerves folyamatok készítették elő, a vidéki Magyarország polgárosodásának medrében jöttek létre a nemzeti kultúra regionális központjai.

A magyar nemzeti kultúra, a magyar irodalmi élet, hasonlóan az ország politikai és gazdasági életéhez, erősen központosított módon fejlődött a kiegyezés után. A kulturális intézmények Budapesten összpontosultak, az írói, művészi és tudományos tehetségek igyekeztek ezeknek az intézményeknek a keretében elhelyezkedni. A modern magyar irodalom például általában vidéki származású írók műve volt: Ady az Érmellékről, Móricz Szatmárból, Krúdy a Nyírségből, Babits Tolnából, Kosztolányi a Bácskából érkezett, de valamennyien a rohamosan polgárosodó Budapesten találtak szellemi otthonra és váltak íróvá. Ebben a tekintetben a magyar kulturális élet másként alakult, mint a policentrikus módon fejlődő német, olasz vagy némely kelet-európai irodalom, minthogy például Németországban Berlin mellett Münchennek, Lipcsének, Frankfurtnak, Kölnnek, Olaszországban Róma mellett Milánónak, Firenzének, Nápolynek és a széttagolt Lengyelországban Varsó mellett Krakkónak és Lembergnek is fontos kulturális szerepe volt. A magyar irodalom helyzete velük szemben leginkább az ugyancsak erősen központosított francia irodaloméhoz hasonlítható.

A hazai kulturális élet régi, történelmi székhelyei (Debrecen, Szeged, Sopron, Pécs, Pozsony, Kassa, Komárom, Kolozsvár, Marosvásárhely) sokat veszítettek korábbi szervezőerejükből, és csak a 19. és 20. század fordulója után történtek kísérletek arra, hogy vidéken is önállóságra törekvő, a helyi hagyományokat felelevenítő irodalmi központok alakuljanak ki. Ez a törekvés lényegében csak Nagyváradon, az akkori ország dinamikus fejlődő kereskedő- és ipari városában ért el számottevő eredményeket, ahol valóban nagyhatású kulturális központ jött létre, amit az is tanúsít, hogy *A Holnap* című antológia két egymást követő kötetével ott lépett színre a modern magyar költészet, még a Nyugat megindulása előtt.

Az irodalmi decentralizációt végül is az első világháborús vereség, a modernizációs kísérletek bukása és ezek következményeként a történelmi ország területének feldarabolása kényszerítette ki. Az 1920-ban megkötött trianoni békeszerződés a magyarság lélekszámának egyharmadát: közel három és fél millió magyart (1,8 milliót Erdélyben, 1,1 milliót a Felvidéken, 0,5 milliót a Délvidéken), valamint számos magyar kulturális központot és intézményt helyezett a szomszédos országok fennhatósága alá, és ezzel a magyar nemzeti irodalom hét évszázados egységét is megtörte. Az elveszített hagyományos kulturális központok, így Kolozsvár, Nagyvárad, Marosvásárhely, Pozsony, Kassa és Szabadka évtizedeken keresztül meg tudták őrizni magyar etnikai és kulturális identitásukat, mára azonban, az államhatalom mindenütt érvényesülő asszimilációs súlya következtében igen sokat veszítettek hagyományos kulturális (és magyar) jellegükből, és csupán néhány kisebb város (Erdélyben a székely városok, a Felvidéken például Komárom és Dunaszerdahely, a Vajdaságban Zenta és Magyarkanizsa) őrizték meg korábbi jellegüket és identitásukat.

A történelmi kényszer hatására kialakuló irodalmak az elcsatolt országrészek (Erdély, a Felvidék, a Délvidék) kulturális hagyományaira támaszkodtak, ugyanakkor benső egységben maradtak a magyar irodalom általános törekvéseivel és áramlataival. Kialakult a magyar irodalom policentrikus modellje, amely a maga rendszerében meglehetősen eltér mindazoktól a többközpontú nyelvi kultúráktól (francia, svájci, québeci, afrofrancia; angol, kanadai angol, ausztrál, dél-afrikai angol; német, osztrák, svájci német stb.), amelyek voltaképpen nem ritka képződmények a világkultúrában, hiszen a nagy világnyelvek általában policentrikus kultúrákat hordoznak, így beszélhetünk például a francia irodalom mellett frankofón irodalmakról, vagy az angol irodalom mellett angolszász irodalmakról.

A jelenkori világirodalomban meglehetősen általános irodalmi policentrizmust mindenekelőtt a különböző nemzeti kultúrák nyelvi közössége teszi lehetővé. A magyar irodalmak esetében egészen másról van szó: itt nemcsak a nyelvközösség fogja össze a politikai határok által máskülönben egymástól elválasztott irodalmakat. A hazai, a romániai, a szlovákiai és a vajdasági magyarság nem tartozik más-más nemzetek keretei közé: állampolgárságuk eltérhet egymástól, nemzeti identitásuk viszont természetesen megegyezik egymással: közös az etnikai és történelmi tudatuk, összeköti őket a közös értékrend és hagyomány. A magyar kultúra (irodalom) policentrikus modelljét lényegében az a tény határozza meg, hogy az anyaország kultúrája (irodalma) mellett az első illetve a második világháborút lezáró békeszerződések kényszerű következményeként több szomszédos országban is magyar nemzeti kisebbségek élnek, s ezek a kisebbségek – nem utolsósorban nemzeti identitásuk, kulturális önazonosságuk fenntartása érdekében – létrehozták a saját közösségi (kisebbségi) kultúrájukat (irodalmukat).

Miben áll a történelmi Magyarország felbomlása után létrejött magyar nemzetiségi kultúrák (irodalmak) különleges helyzete? Az első világháborút lezáró békeszerződések következtében a korábbi kelet-európai „kisebbségi” kultúrák (irodalmak) sorra egyesültek a maguk „anyanemzetének” kultúrájával (irodalmával), a magyar kultúra (irodalom) korábbi egysége viszont éppen ekkor bomlott fel, s Európában szinte egyedül került abba a helyzetbe, amelyben korábban az olasz, a román, a délszláv kultúra (irodalom) élt. Létezik tehát egy „központi” (anyaországbeli) magyar kultúra (irodalom), ugyanakkor létrejöttek a „kisebbségi” (romániai, csehszlovákiai, jugoszláviai) magyar kultúrák (irodalmak), valamint az emigráns keretek között született nyugati magyar kultúra (irodalom): ezeket együttesen „egyetemes” magyar kultúrának (irodalomnak) szokás nevezni. A huszadik századi magyarság nemzeti tudatát és kultúráját igen nagymértékben határozza meg az, hogy a kialakult különfejlődés az eredeti nemzeti egység kényszerű felbomlásának következménye volt. Ez a helyzet alapvetően megszabja a magyar kisebbségi kultúrák (irodalmak) státusát és önismeretét: ez a kezdeti státus és önismeret változott meg, ha nem is lényegbevágóan, az időközben eltelt több mint fél évszázad folyamán, nem kis részben azoknak a történelmi kataklizmáknak és megrázkódtatásoknak a hatására, amelyeket e kisebbségeknek és irodalmaknak el kellett szenvedniük.

A kisebbségi sorba került magyarság jelentékeny áldozatokkal létrehozott kultúrája (irodalma) az egységes nemzeti kultúra kényszerű felbomlásának eredményeként jött létre, a megfelelő országrészek (Erdély, a Felvidék és a Délvidék) művelődési hagyományaira támaszkodott, ugyanakkor lényegi egységben maradt az „anyaországi”, illetve „egyetemes” magyar irodalom általános törekvéseivel és áramlataival. A maga „kisebbségi” (nemzetiségi) tudatának ápolása mellett is őrizte a magyar nemzeti irodalom lényegi egységének tudatát. Ezt az irodalmi tudatot alapozta meg az a tény, hogy a kisebbségi magyar irodalmak képviselői továbbra is az etnikai és kulturális tekintetben homogén magyar nemzethez tartozóknak tudták magukat, de ezt a tudatot erősítette ezeknek az irodalmaknak a szerveződési folyamata is.

A magyar kisebbségi irodalmak ugyanis két forrásból alakultak ki és táplálkoztak: a regionális magyar kultúrák és az egységes nemzeti irodalmi hagyományok forrásaiból. Ennek a kettősségnek részben „irodalomontológiai”, részben irodalomtörténeti oka volt. Természetes dolog, hogy a magyar kisebbségi irodalmak a maguk regionális hagyományaira is kívántak támaszkodni, hiszen ezek a hagyományok – Kolozsvár, Nagyvárad, Marosvásárhely, Pozsony, Kassa, Szabadka történeti és kulturális hagyományai – biztos erőforrást jelentettek, s minél gazdagabbak voltak, annál természetesebben ment végbe az irodalomalapítás folyamata. (Ez magyarázza azt, hogy

Erdélyben viszonylag könnyebben, Szlovákiában és a Vajdaságban viszonylag nehezebben fejlődött ki a magyar nemzetiségi irodalom.)

Am a regionális hagyományok mellett az egész magyar irodalomnak is lényeges szerepe volt a kisebbségi irodalmak megalapozásában és további fejlődésében: az erdélyi, a szlovákiai és a vajdasági magyar irodalom ma is a teljes magyar kulturális örökségre támaszkodik. Nemcsak a további egységes magyar nemzeti irodalom örökségére, hanem a különfejlődés során létrejött nemzeti kulturális értékekre is. A kisebbségi irodalom nemcsak a Balassától Adyig tartó tradíciót őrzi, hanem azt a további folytonosságot is, amelyet már Kassák Lajos, József Attila, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Németh László, Tamási Áron, Déry Tibor, Radnóti Miklós, Weöres Sándor, Pilinszky János, Nagy László és Juhász Ferenc munkássága jelöl meg. Számtalan példát lehetne mondani arra, hogy ennek a további irodalmi folytonosságnak az ereje miként határozza meg az erdélyi, a szlovákiai vagy a vajdasági magyar irodalom törekvéseit.

Nemcsak a kisebbségi magyar irodalmak létében, hanem történeti alakulásában is ez a kettős (regionális és egyetemes magyar) tájékozódás érvényesült. A kisebbségi magyar irodalmak „hőskorában” nemcsak a regionális hagyományok képviselői vállaltak vezető szerepet, hanem azok a polgári radikális, illetve baloldali írók is, akik az 1918-1919-es forradalmak bukása után mint politikai emigránsok telepedtek le a szomszédos országokhoz csatolt területeken. (Általában közülük kerültek ki az irodalmi intézmények első létrehozói is, például Erdélyben Dienes László és Gaál Gábor, a Felvidéken Barta Lajos és Gömöri Jenő. Az ő munkásságukkal párhuzamosan szerveződtek az önálló, a helyi hagyományokat felélesztő kezdeményezések, így Erdélyben Kós Károly, a Felvidéken György Dezső munkája révén.) A regionális hagyományok és az emigránsok által képviselt eszmék igen gyorsan ötvöződtek össze, valójában ezek az elvi szintézisek (vagy éppen kompromisszumok) szabták meg a magyar kisebbségi irodalmak ideológiáját a két világháború között. Ez a kisebbségi ideológia viszont maga olyan hagyományt hozott létre, amely a kortárs magyar kisebbségi irodalmak fejlődésének a továbbiakban is fontos tényezője maradt.

A magyar irodalom egységes intézményi rendjét ugyanaz a nemzedék – a reformkor történelmi felelősségtudattól vezérelt nemzedéke – hozta létre, amely magának a nemzetnek is új utat nyitott és új közösségi eszményeket adott. Ez az irodalmi egység később az irányzatok és generációk küzdelmei során is fennmaradt, és csak akkor tört meg, midőn a magyarság nemzeti egysége kényszerű módon, az erőszak következtében felbomlott. Akkor szakadt darabokra az a természetes szellemi háló, amelyet irodalmunk megújulásának és európai elhelyezkedésének kezdeményezői: Bessenyei György, Kazinczy Ferenc, Vörösmarty Mihály, majd a Nyugat körül gyülekező „modern klasszikusok” kötöttek. Azóta a magyar irodalom történetét úgy is le lehet írni, mint az egység helyreállításáért folytatott állandó és mindig megújuló küzdelmek történetét. Ebben a köznapi küzdelemben vettek részt a több részre szakított irodalomnak olyan, ma is mértékelt jelentő műhelyei, mint a két világháború közötti Nyugat, a Magyar Csillag, a Válasz, az Erdélyi Helikon, az ugyancsak erdélyi Pásztortűz és Korunk, a Vajdaságban működő Kalangya vagy a szlovákiai Magyar Írás. Valamennyiük élettörténetében ki lehet mutatni a nemzeti irodalom természetes belső kommunikációja és szellemi szolidaritása érdekében vállalt küzdelmeket.

A magyar irodalom az első világháborút követően ezért nemcsak Magyarország irodalmát jelenti: a szomszédos országokban nagy múltú magyar kisebbségi irodalmak élnek, emellett számos nyugat-európai és tengerentúli városban dolgoznak magyar írók, irodalmi csoportosulások és intézmények. A legtöbb nemzeti irodalomnak vannak tűzhelyei az országhatárokon kívül, a magyar irodalom azonban szinte példa nélkül áll abban, hogy központjainak és intézményeinek tekintélyes része nem a magyar állam területén található. Ilyen hagyományos központ Kolozsvár, Nagyvárad, Szabadka, Pozsony és Kassa, illetve újabban Újvidék és Ungvár mint „tartományi” központok, amelyekben egy-egy Kárpát-medencei magyar régió szellemi élete tömörül. Ezekben a városokban mindenütt működnek (kisebbségi) magyar folyóiratok, könyvkiadók, irodalmi és tudományos műhelyek, kulturális szervezetek.

Irodalmunk – Nagy Károly, amerikai egyetemi tanár, az Anyanyelvi Konferencia társelnöke találó metaforája szerint – olyan „szigetenger”, amelynek „kontinentális központja” természetesen Magyarországon, illetve a Kárpát-medencében található, tekintélyes része azonban a nagyvilágban szétszórta „szigeteken” él és dolgozik. Ebben az értelemben nemcsak Budapest, Debrecen, Szeged és Pécs, illetve Kolozsvár, Pozsony, Újvidék és Ungvár a magyar nemzeti irodalom központja, hanem Bécs, Párizs, London, New York és Torontó is: a világtérképen mindenütt megtalálhatók irodalmunk erősebb vagy gyengébb fényei.

A magyar nemzeti irodalom megosztottsága és többközpontúsága természetesen történelmi tény, olyan állapot, amelyet a közép- és kelet-európai és a nemzeti történelem e századi alakulása hozott létre. Ez a megosztottság és többközpontúság ugyanakkor nem jelentheti azt, hogy el kellene fogadnunk a magyar irodalom további „különfejlődését”, és le kellene mondanunk lényegi egységének elvéről. Ezt az elvet követték gyakorlati tevékenységük során a szomszédos országok magyar irodalmi is, igaz, korábban igen kevés lehetőségük volt arra, hogy egyértelműen kinyilvánítsák az irodalmi egységnek ezt a tételét. A magyar kisebbségi irodalmak, de a

nyugati magyar irodalom műhelyei is, hacsak törekvéseiket nem korlátozta külső erő, mindig is igyekeztek szoros közösségben dolgozni az „anyaország” irodalmával és ennek műhelyeivel. Ennek igazolására mind az erdélyi, mind a felvidéki, mind a délvidéki magyar írók tollából számos elvi megnyilatkozás idézhető.

A tragikus menetű huszadik századi magyar történelem, amelynek meghatározója (jelképes értelemben is) a kilencven esztendeje hozott trianoni diktátum volt, nem egyszer mutatta a nemzeti egység megrendülésének, mi több: a nemzet szétesésének jelét – ezzel a széteséssel szemben mindig a nemzeti kultúra, mindenekelőtt a nemzeti irodalom jelentette az ellenerőt. A nemzeti egység megőrzésének vagy éppen helyreállításának garanciáját. Mindez arra is utal, hogy a magyarság nemzeti identitásának és egységének legfontosabb erőforrása és erőtényezője maga a magyar irodalom. Ezt a tapasztalatot mindenkinek figyelembe kell vennie, aki a nemzet jövőjét tervezi, aki e fölött a jövő fölött őrökdi.

(Előadásként elhangzott Keszthelyen, a XXII. Berzsenyi Helikon Napokon, 2010. május 7-én)

Karner László: Vízparti táj

